

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
Պատմական գիտ. դոկտոր,
բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՄՄ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԲՆԱԳՐԻ ՇՈՒՐՁ

Սկիզբը՝ նախորդիվ

«Ագաթանգեղոսի Պատմությունը» եւ Հովհանն Ոսկեբերանը.
միջբնագրային աղերսներ

Մայր Ագաթանգեղոսի հիմքում ընկած է Դ. դ. վերջին Ս. Սահակի գրած հունարեն վարքը, որի առայժմ հայտնի միակ ընթերցողական արձագանքը եղել է Ս. Հովհանն Ոսկեբերանի կողմից՝ որպես վարքի վերապրում-վերապատում Ս. Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված «Ներբողեան»-ում (404–405 թթ.): Ուստի հարկ է համառոտ անդրադառնալ ներբողյանի բովանդակության այն տեղերին, որոնք բխում են Ս. Գրիգորի եւ Հռիփսիմյանների միացյալ վարք-վկայաբանությունից, որը տարաբախտաբար առանձին մեզ չի հասել, բայց պահպանվել է մայր Ագաթանգեղոսի կազմում՝ խմբագրաբար ընդարձակված եւ Հովհանն Ոսկեբերանի «Ներբողեան»-ում համառոտ վերաշարադրված:

Նախ՝ երկու առանձին սրբախոսական երկերի կցման, ապա բովանդակային կազմի մասին:

Այդ կցումը, որ նույնն է թե գրական մոնտաժը, սկզբնական տեսքով պահպանվել է Ոսկեբերանի «Ներբողեան»-ում, որից կարելի է կռահել, որ հունական միացյալ վարք-վկայաբանության բնագրում այն եղել է դեռևս արհեստական, մի տեսակ մեքենայորեն արտահայտված:

Բանն այն է, որ Գրիգորի առանձին վարքում խոզակերպումը եղել է ի պատիժ Տրդատի՝ սուրբին հոր Վիրապ նետելու համար, իսկ Հռիփսիմյանների առանձին վկայաբանության մեջ, բնական է, խոզակերպում չի եղել, բայց սրբերի թաղման տեղերում պետք է եղած լինեն լուսարձակումներ եւ բուժումներ: Երկուսն իրար միացնելու միջոցով մի պատում ստանալու նպատակով Սահակ Պարթևը ժողովրդական

հեքիաթասացների կամ վիպասանների նման Գրիգորին միառժամանակ թողել է վիրապում եւ անցել զուգահեռ դիպաշարին՝ սրբունհիների պատմությանը, որտեղ Տրդատին խոզակերպությամբ պատուհասել է նրանց սպանության դիմաց, որից հետո Տրդատի քրոջ երազի միջոցով նորից վերադարձել է վիրապում մնացած Գրիգորին: Ահա թե ինչպես են այս անցումները հետք թողել բնագրում:

«Ներբողեան»-ում հորի մեջ Գրիգորի փակվելուց հետո հեղինակն անցում է կատարում Հռիփսիմյանների զուգահեռ դիպաշարին. «Այսպիսի ուրումն բարբառէր հանապազ, այսպիսի աղաւթիւք պաղատէր երանելին Գրիգոր, յայսպիսի մաղթանս խոնարհեցուցանէր զամենողորմ գթութիւնն Աստուծոյ, մինչեւ յայց ել հովին քաջ մոլորեալ հօտի իւրոյ, այն, որ կամի զամենայն մարդիկ զի կեցցեն եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեցցեն ամենեքեան, եւ այցելութեանն օրինակ էր այսպիսի: Կին ոմն գեղեցկութեամբ հռչակեալ Հռիփսիմէ անուն, յարեւմտից արեգակն ծագեալ արեւելեան աշխարհին հանդերձ լուսափայլ աստեղօքն, որ ընդ նմա...»¹: Ապա շարունակվում է մինչեւ ավարտ՝ կույսերի նահատակություն. «Այսպիսի խանդաղատական բանիւք յորդորէ (Գայանեն,— Ա. Ս.) զկոյսն անխոնարհելի զմտացն դիտաւորութիւն ունելով առ Աստուած մինչեւ ցկատարումն, որովք արիաբար, ճգնութեամբ եւ վկայական հանդիսի կատարէին ամենեքեան ի Քրիստոս:

Եւ զինչ յետ այսորիկ պատուհասեալ լինէր բռնաւորն հանդերձ զօրօք դժնդակագոյն հարուածովք, քանզի փոփոխեալ լինելով ի մարդկային բնութենէն ի կերպարանս խոզի՝ որպէս երբեմն արքայն Ասորեստանեայց ի ձեռն Դանիէլի, ոչ օրինակաւ, այլ արդեամբք, ոչ առասպելով, այլ ճշմարտութեամբ» (էջ 23–24): Ապա հաջորդում է արքայաքրոջ երազը եւ այլն՝ ըստ կարգի²:

Արդ, եթե էջ 22-ի եւ 24-ի միջեւ զուգահեռ ներդրված դիպաշարը մտովի հանենք, կստանանք Ս. Գրիգորի առանձին վարքի մի պատկեր, որում

¹ «Երանելոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի Ներբողեան ասացեալ յաղագս վարուց եւ նահատակութեան սրբոյն Գրիգորի Հայոց Մեծաց հայրապետի ի Կոկիսոն Հայոց մինչ յաքսորանս էր, ի խնդրոյ հայագին ուրումն եպիսկոպոսի եւ վարդապետի համազգւոյ Նորին Դեոսկորոս անուն կոչեցելոյ եւ այլ եւս յոգնախումբ բազմութեան, որք ժողովեալ էին յաւուր յիշատակի մեծահռչակ տօնի նորին սուրբ Լուսաւորչին արեւելեան աշխարհին», «Սոփերք հայկականք», հտ. 4, Վենետիկ, 1853, էջ 22: Այսուհետ սույն հրատարակության հղումների էջերը կնշվեն բնագրում:

² Օրինակ բառը մեզ հուշում է, որ եղել է առ աշոք եւ ոչ թե այլաբանորեն, ինչպես առակում:

Գրիգորի փակվելուն (ոչ թե տարիներ, այլ օրեր անց, ըստ մայր բնագրում պահպանված մի նշումի՝ վեց օր) հաջորդում է խոզակերպումը:

Այսպես՝ «...այն որ կամի զամենայն մարդիկ զի կեցցեն եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն ամենեքեան...» (էջ 22), որին անմիջապես հաջորդել են հետեւյալ տողերը. «Եւ զինչ յետ այսորիկ. պատուհասեալ լինէր բռնաւորն հանդերձ զօրօք դժնդակագոյն հարուածովք, քանզի փոփոխեալ լինելով ի մարդկային բնութենէն ի կերպարանս խոզի...» (էջ 24): Այսինքն՝ բուն վարքում չի եղել «եւ այցելութեան աւրինակ էր այսպիսի» (էջ 22) տողից մինչեւ «կատարէին ամենեքեան ի Քրիստոս» (էջ 24) տողն ընկած հատվածը, որն արհեստական կցվածքի արդյունք է:

Նույնը, սակայն, չի ասվի մայր Ագաթանգեղոսում եղած համակցման (մոնտաժման) արվեստի մասին: Այն ավելի նուրբ է, սահուն ձևով դիպաշարը Գրիգորից անցնում է Հռիփսիմյաններին, ապա վերադառնում Գրիգորին սրբուհիների գերեզմանների վրա վկայարաններ կառուցելու միջոցով: Զգացվում է, որ նոր խմբագիրները հատուկ ջանացել են բնագիրը մշակել եւ ընդարձակել: Այնուամենայնիվ, ինչ-որ հետք Ս. Գրիգորի առանձին վարքից մայր Ագաթանգեղոսը եւս պահպանել է: Գրիգորի շարժարանաց պատմությունը մայր բնագրում ավարտվում է §136-ով, որում Տրդատը Հայոց աշխարհին ուղղված հրովարտակի մեջ նշում է, որ ինչպես ինքը շխնայեց իր սիրելի վաստակավոր Գրիգորի կյանքը քրիստոնյա լինելու պատճառով, այնպես բոլորը պետք է զգուշանան եւ ապավինեն աստվածներին եւ արքային:

§137-ից սկսվում է նոր գուգահեռ դիպաշարը՝ միանգամայն ինքնուրույն պատմողական սկսվածքով. «Եւ եղեւ ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ խնդրեաց իւր կին կայսրն Դիոկղետիանոս»: Ավարտվում է §§209—210-ով, որոնցում, սրբախոսական ժանրին համապատասխան, ի մի են բերվում զոհերի քանակը եւ ամսաթվերը: «Արդ ի քսան եւ ի վեց ամսոյն հոռի կատարեցաւ սուրբն Հռիփսիմէ դասուն սրբով... եւ ի քսան եւ եօթն ամսոյն հոռի՝ սուրբն Գայիանէ երկու իւրովք ընկերօքն...»³:

Հաջորդ իսկ պարբերույթով (§211) պատումը դառնում է Տրդատի պատուհասմանը, ինչը մաքուր դարձաբանական վարքի կամ պատմության դրվագ է, որովհետեւ դրանով պետք է դարձի գա թագավորը,

³ «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», աշխատ.՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանալեանց, Տփլիս, 1909, էջ 11: Այսուհետ բնագրում կնշվեն մեջբերվող հատվածների պարբերույթների (պարագրաֆների) համարները:

ուստի եւ Ս. Գրիգորի առանձին վարքի մասն է կազմում: Այն չէր կարող սրբուհիների վկայաբանության մաս լինել, որովհետեւ հակասում է այդ ժանրի քերթողական արվեստին (պոետիկային):

Արդ, §211-ը լիովին կարող էր շարունակել §136-ին, միայն թե Հռիփ-սիմեի անունը պիտի չլիներ, կամ փոխարենը լիներ Գրիգորի անունը: Այսպես՝ §136-ում իր սիրելի Գրիգորի «զմեծ վաստակն» ոչինչ համարելով դիցն սիրո եւ երկյուզի համեմատ՝ Տրդատը §211-ում վեց օր հետո որսի է գնում եւ կառք նստելիս, ըստ §212-ի, պատուհասվում, այն է՝ խոզակերպվում իրեն ուղեկցող մարդկանց հետ (§313): Իսկ §214-ն ասում է. «Յայնմ ժամանակի տեսիլ երեւեալ յԱստուծոյ ի վերայ քեռ թագաւորին...», ըստ որի՝ Խոսրովի դուխտին մի լուսակերպ մարդ հուշում է, որ նրա եղբայր Տրդատը բժշկություն կգտնի Արտաշատում կապված Գրիգորից:

Հավանաբար, մինչ այդ արքունիքում փորձում են արքայի համար մի ելք գտնել, ուստի փորձանքից մի օր հետո տեսիլ է գալիս: Բայց քանի որ մարդիկ չեն հավատում եւ խնդում են, տեսիլը կրկնվում եւ կրկնվում է (§216)՝ սպառնալով, որ եթե մյուսներին չպատմի, հարվածները կսաստկանան: Վերջապես պատմելուց հետո Օտայ անունով նախարարը մեկնում է Արտաշատ եւ Գրիգորին, հորի մեջ ողջ գտնելով, բերում է Վաղարշապատ (§219):

Փաստորեն, ըստ Ս. Գրիգորի առանձին վարքապատումի՝ Գրիգորը հորում մնացել է՝ 6 օր (որսից առաջ) + 2 օր (խոզակերպումից հետո, երազից առաջ) + 1 օր (երազի կրկնվելը) + 5 օր (երազի հնգկնվելը) + 1 օր (Օտայի Արտաշատ գնալ-գալը), այսինքն՝ 15 օր, ինչը միանգամայն զարմանալի չէ ողջ մնալու համար: Բայց քանի որ, ըստ Սահակ Պարթևի մտահղացման, Տրդատի բռնարարքը Գրիգորից հետո պետք է տարածվեր նաեւ սրբուհիների վրա, 15 օրը փոխվել է 15 տարվա, չնայած մի այլ տեղ նշված է 13 թիվը (§§122, 124, 132): Այդ դեպքում էլ պետք է հաշվարկել 13 օր (6+1 օր (կրկնվելը) + 5 օր (հնգկնվելը) + 1 օր (բերելը): Ինչ-որ է, 13 թե 15 տարվա դեպքում առաջ է եկել դիպաշարային մի նոր դրվագ. մի այրի կին օրը մի նկանակ հաց է նետել հորի մեջ (§124): Բայց կա եւս մի այլ անուղղակի վկայութուն, որը նույնպես հաստատում է 15 օրվա ժամկետը: §223-ում Գրիգորը հարցնում է մեռած վկաների տեղերը եւ նրանց մարմինները ինն օր գիշեր-ցերեկ անթաղ մնալուց հետո գտնում միանգամայն անվնաս... «Եւ տեսին զի զօրութեանն Աստուծոյ պահեալ էր զմարմինս նոցա, զի այն ինն տիւ էր եւ ինն գիշեր...»: Եթե

ուղիղ իմաստով ընկալենք, այն է՝ սպանության վեցերորդ օրը խոզակերպվեց, 9-րդ օրը Գրիգորը ելավ վիրապից, հետեւաբար պատուհասված մնաց 3 օր (9—6), ինչը հակասում է 15-օրյա ժամկետին, մանավանդ այն պայմանին, որ անհրաժեշտ է երազը կրկնել եւ հնգկնել, հետո Գրիգորին հորից հանել: Բայց եթե ընկալենք Հռիփսիմյաններից անկախ, ապա կստացվի, որ Գրիգորը Տրդատի խոզակերպումից ինն օր հետո դուրս է ելել ($6+9=15$ օր):

Ի դեպ, 15 օրը միացյալ վարք-վկայաբանության մեջ 15 տարվա փոխարկվելուց հետո հետադարձ ուժով սկսել է ազդել պատմական հաշվարկների վրա, թե երբ է Տրդատը պետականորեն ընդունել քրիստոնեությունը: Թե՛ Խորենացին, թե՛ մյուսները, որոնք ընդունել են 301 թվականը, ելակետ են ունեցել հենց Ագաթանգեղյան 15 տարին, որովհետեւ, այն ավելացնելով Տրդատի գահակալման 287 թվին, ստացել են 301:

Վարքի եւ վկայաբանության միացման թեման ավարտելուց առաջ արժե եւս մի քանի դրվագ հիշատակել Սահակ Պարթեւի հունական միացյալ վարքից, որոնք մտել են մայր Ագաթանգեղոսի մեջ, եւ որի վկան դարձյալ Հովհան Ոսկեբերանն է:

Խոզակերպումի դրվագում մայր Ագաթանգեղոսը Ս. Գրքից զուգահեռ է անց կացնում Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսորի հետ (§212), իսկ Հովհանի «Ներբողեան»-ում զուգահեռվում է «որպէս երբեմն արքայն Ասորեստանեայց ի ձեռն Դանիէլի» (էջ 24): Արդյոք Ասորեստանն է հիշվել Սահակի հունական բնագրում, թե՛ Բաբելոնը, դժվար է ասել, բայց որ նման զուգահեռ անց է կացվել, փաստ է: Կամ՝ մայր Ագաթանգեղոսը §§220—221-ում պատմում է, որ վիրապից ելնելուց հետո Գրիգորի առաջին գործը լինում է ընդառաջ եկող մերկ խայտառակ թագավորին ու մյուսներին աղոթքի միջոցով զգաստացնելը, այսինքն՝ բանականությամբ օժտելը եւ հրամայելը, որ նրանք անձամբ իրենց ամոթը հանդերձներով ծածկեն: Այս դրվագի դիմաց Ոսկեբերանը ունի հետեւյալը. «Եւ նայեցեալ Տէր յաղաչանս սրբոյն, շնորհեաց ամենեցուն առժամայն զբուժումն ի դիւական ախտիցն, եւ զմարդկապէսն մտաւորութիւն եւ զխօսս՝ թագաւորին...» (էջ 34):

Արդեն նշվել է, որ նախնական բուժման այս դրվագը տուրք է «գրական մոնտաժին», որովհետեւ Ս. Գրիգորի առանձին բանավոր վարքապատումի մեջ բուժումը պետք է լիներ միանգամից:

Իսկ երկրորդ գործը, որ անում է Գրիգորը վիրապից ելնելուց հետո, վկաների մարմինները հավաքելն ու ամփոփելն է (§§223—224): «Իսկ

անդէն սկսաւ հարցանել Գրիգորիոս, թե ուր եղեալ են մարմինք վկայիցն Աստուծոյ» (§223): Ապա քիչ անց հաջորդում է. «Իսկ նա ընթացեալ ժողովել եւ ամփոփել զմարմինս նոցա ի սպանման տեղեացն, զի կային անդէն» (§223):

«Եւ ամփոփեաց, առ գնաց (՞) ի հնձանն, ուր վանքն իսկ լեալ էին նոցա եւ իւր իսկ վանս անդէն կալեալ՝ օթեւանս առնէր... առ Աստուած աղօթս մատուցանէր վասն նոցա փրկութեան, եւ խնդրուածս առնէր, զի դարձցին եւ ապաշխարութեան հնարս գտանել մարթասցեն» (§224): «Եւ ի վաղիւ անդր թագաւորն եւ նախարարքն... խառնադանճ ամբոխիւն, բազմութեամբ եկեալ ի ծունր իջեալ առաջի սրբոյն Գրիգորի...» (§225): Այս դրվագին զուգահեռ՝ Ոսկեբերանի «Ներբողեան»-ում կարդում ենք. «...եւ եկեալ (Գրիգորը.— Ա. Ս.) նոքօք հանդերձ խնդրէր տեսանել զնշխարս վկայիցն Աստուծոյ, եւ տեսեալ հաւաքէր խնդութեամբ եւ մեծաւ պատուով ամփոփէր զգանձան պատուականս ի հնձանայարկս նոցունց, ուր եւ ինքեան վանս կալեալ, բազմամբոխ ժողովրդեամբն եւ թագաւորամբն, սկսանէր ուսուցանել նոսա ի սկզբանց արարչութեանց անտի մինչեւ ցկատարումն յաւիտենիս, զոր ոչ է մեզ կարելի ասել մի ըստ միոջէ, քանզի յոյժ իմաստուն էր այրն հոգեւորական գիտութեամբ, լի շնորհօք աստուածային...» (էջ 34): Համեմատելիս պարզ երեւում է, որ երկու բնագրերն ունեցել են մի ընդհանուր հունարեն աղբյուր, որից երբեմն արել են բառացի քաղվածքներ, միայն թե «Ներբողեան»-ը, ինչպես երեւում է վերի մեջբերումից, անմիջապես անցնում է վարդապետելու դրվագին, իսկ մայր Ագաթանգեղոսը երկար է նախապատրաստվում այդ անցմանը: Այսպես՝ «Ներբողեան»-ը վերոբերյալ հատվածից շարունակում է. «...բայց թերեւս ծանուցանէր զանմեղութիւնն Աստուծոյ եւ զարարածոց ամենայն զեղելութիւն, զգոյացութիւն մարդոյն, զշնորհին պարգեւ, զանձնիշխան կամքս (երեւում է ԺԲ. դարում հնարավոր լեզվահատկանիշ՝ կամքս փխ. Կամս.— Ա. Ս.), զփափկութիւն դրախտին... զյաճախութիւն յետ այնր ի մեղս, զօտարանալն յԱստուծոյ... զըրհեղեղան կործանումն եւ զբաժանումն ծովուն... զՄովսիսական քարոզն, զգրաւորական օրէնքն... զգալուստն Քրիստոսի... զխաչելն որ վասն մեր⁴... զյառնելն յերրորդ աւուր, զփրկելն մեզ ի սատանայէ... զիջանելն Հոգւոյն

⁴ Աստվածաբանական այս նրբերանգը եւս պետք է համարել ԺԲ. դ. երկրորդ քառորդում դավանաբանական վեճերի ազդեցութեամբ խմբագրվելու հետեւանք:

Սրբոյ ի վերնատունն... զմիւսանգամ զալուստն հայրենի փառօք... եւ զհամառօտ վճիռ դատաստանի յաւիտենից...» (էջ 35—36):

Իսկ մայր Ագաթանգեղոսի բնագրում ժողովուրդը խնդրում է Գրիգորին, թե. «Ծանո՛ղ զմեզ եւ հաստատեա՛ զմիտս մեր, զի մարթասցուք աղաչել զերեսս Արարչին մերոյ, զոր ոչն զիտէաք, եթէ... ընկալցի՛ զմեզ յապաշխարութիւն եւ կայցէ՛ եւս տեղի դարձի... Կամ դու արդեօք... տայցէս մեզ զուղիղ վարդապետութիւն... եւ ոչ արկանիցես զմեզ յարդարեւ յուղիղ ճանապարհէն» (§245): Ապա Ս. Գրիգորը նախ բացատրում է մարդկանց, որ ինքը, լինելով անարժան, վիրապից փրկվել է իբրեւ Աստծու ծառայուիցյան գործիք. «Զի թէպէտ եւ մեք անարժան էաք, սակայն վասն ձերոյ օգտի զմեզ պահեալ՝ երեւեցոյց զԻւրոց սքանչելեացն զօրութիւն զի զմեզ պահեալ ածեալ եւ ի ձեր մշակութեան գործն եկեալ, եւ զօգուտն զձեր բերեալ՝ Աստուծոյ մարդասիրութիւնն մեօք առ ձեզ կատարեսցի» (§248): «Վասն զի տուաւ ի ձեռս իմ պատմել ձեզ զհրամանս Աստուծոյ, դարձուցանել զձեզ ի ստուգութիւն, ի ճշմարտութեան ճանապարհն... դառնալ առ Աստուած կենդանի...» (§251): «Իսկ եթէ զձեզ յորդոր յօժարութեամբ տեսանիցեմք դարձեալ առ Աստուածութիւն անդր՝ ախորժ յօժարութեամբ սկիզբն արասցուք ձեզ՝ պատմելոյ վասն արարչութեանցն, թէ զիմորդ բարի աշխարհս ստեղծաւ ի բարերարէ անտի... թէ զիմորդ եկն Որդին Աստուծոյ մարմնով յաշխարհ անարգութեամբ. թէ զիմորդ գալոց է ի վախճանի նովին մարմնով եւ փառօք Հօր, եւ վասն լինելոց բարեացն եւ հանդերձեալ դատաստանին...» (§252), ապա նշում է, թե ինչպես է մարդ պարտավոր ապրել ըստ պատվիրանների, ինչպես լինել արժանի՝ Աստծու ճանապարհով գնալու: «Զայս ամենայն կարգաւ մի ըստ միոջէ ոճով պատմեցից...» (§252): Բայց անմիջապես կրկնում է. «Սակայն մեք ձեզ ի սկզբանցն սկիզբն արարեալ՝ սկսցուք ցուցանել զաշխարհի զարարչութիւնն, բարերարութեան բարեացն ի բարերարէն, եթէ դուք կամիցիք սրտի մտօք ունկնդիր լինել եւ հաւատալ: Սակայն մեք անսուտ ի բնէ սկիզբն արասցուք պատմելոյ ձեզ նախ՝ վասն մեծի միոյ միայնոյ բարերարին, եւ ապա՝ եղելոցս ամենեցուն ի նմանէ...» (§253): Արդ, ինչի՞ համար է այս կրկնութիւնը: Որպեսզի նորից դառնալով Աստծուն՝ ցույց տա, որ ոչ ոք չի տեսել նրան «ոչ ի հոգեղինաց, ոչ ի հրեղինաց զուարթնոց», բայց ինքը պատմում է՝ համաձայն արդար մարդկանց՝ մարգարեների եւ հատկապես Մովսեսի մատչանների (§257): Եւ վերջում՝ վարդապետութիւնն սկսելուց անմիջապես առաջ՝ նորից կրկնութիւն. «Արդ, սկսցուք

շնորհօքն Քրիստոսի ձեզ պատմել մի ըստ միոջէ մանրապատում նշանակօք, եւ դուք, ունկնդիր եղեալ սրտի մտօք, լուջիք» (§258):

Այսպիսով՝ վարդապետութեան վերաբերյալ ունենք երկու ծրագիր՝ մայր Ագաթանգեղոսից եւ «Ներբողեան»-ի միջոցով ներկայացված հունարեն վարքից: Դրանց համադրումից երեւում է, որ վարքում շատ համառոտ կերպով վերապատմվել է Ս. Գիրքը՝ իբրեւ նոր դավանանքի առարկա, իսկ մայր Ագաթանգեղոսում ներկայացված «Վարդապետութեանը», որ ողջ գրքի կեսն է կազմում, ոչ միայն վերապատմել, այլեւ մեկնաբանել ու խրատել է լսողներին: Երկու դեպքում էլ երեւում է, որ «Վարդապետութեանը» հերոսի կողմից կոչված է իբրեւ նորադարձ ժողովրդին նոր հավատքի մեջ ամրացնելու գործիք, այսինքն՝ համառոտ թե ընդարձակ, կարեւոր չէ, այն դարձաբանական ժանրի քերթողական արվեստից բխող բազադրիչ է:

Հետեւաբար՝ այն ոչ թե առանձին գրվել ու «մոնտաժվել» է հունարեն վարքին, այլ հորինվել է վարքի գրառման հետ միաժամանակ, եթե հաշվի առնենք, որ մինչ այդ վարքը բանավոր էր, որի մեջ վարդապետութեանը կարող էր լինել միայն շատ հակիրճ հիշատակման մակարդակով (օրինակ այսպես՝ «օրեր շարունակ սուրբը պատմում էր՝ աշխարհի արարումից սկսած մինչեւ աշխարհի վերջը, երբ լինելու է վերջին դատատանը»), որի մեջ արդեն պատմողը կառանձնացներ ամենաառանցքային նյութերը՝ նոր Կտակարանի շեշտադրումներով:

Ի դեպ, հունարեն վարքի համար հենց նման պատմողական ծրագիրը ենթադրվում է «Ներբողեան»-ի մեջ թվարկված թեմաներից:

Հասկանալի է, որ նույն կերպ էլ մայր Ագաթանգեղոսն է «Վարդապետութեանը» մշակել ու ընդարձակել ըստ նոր շարադրանքի ծրագրի՝ հունարեն վարքի հիմքի վրա, նոր աղբյուրների օգտագործմամբ (Գրիգոր Լուսավորիչ, «Յաճախապատում», Կյուրեղ Երուսաղեմացի, «Կոչումն ընծայութեան» եւ այլն)⁵ անգամ նոր իրողութեանների ներմուծմամբ (օր.՝ §567, որում հեղինակ Մաշտոցն ակնարկում է աղանդների եւ կռապաշտութեան մնացուկների դեմ պայքարը Ե. դ. 30-ական թվականներին՝ ըստ Կ. Պոլսից հղված ահազանգի): Դեռ ավելին, եթե «Վարդապետութեանը» առանձին գրվածք լիներ, չպիտի անդրադառնար Հռիփսիմյանների թեմային (§§514–516, 563–564), որովհետեւ չէր հասկացվի կամ տեղին չէր լինի:

⁵ Տես Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ագաթանգեղազգիտական պրպտումներ, Երեւան, 2019:

Հետաքրքիր է, որ «Վարդապետության» ավարտից հետո մայր Ազաթանգեղոսը շարունակության մեջ նորից է անդրադառնում 65 օր անդադար քարոզելու եւ ուսուցանելու թեմային (§722), իսկ §723-ում ուղղակի կրկնում է այն, ինչ «Վարդապետություն»-ից առաջ արդեն ասել էր. «Համօրէն տեղեկացուցեալ... ուսուցանէր ամենեցուն ի սկզբանց անտի սկիզբն արարեալ, յաշխարհահամար յաշխարհապատում արարչութենէ անտի մինչեւ ի բուն սրբոցն պատգամախօսացն Աստուծոյ, ամենեցուն... ընդելս եւ ծանօթս կացուցանէր» (հմմտ. նաեւ §724): Իհարկեւ, ինչ-որ տեղ կարելի է «Վարդապետությանը» նախորդող եւ հաջորդող մտքերի կրկնությունը թերամշակման հետեւանք համարել, բայց եւ միաժամանակ դրանք «մոնտաժող» հեղինակների ուշադրության ցուցիչներ են առ այն, որ նրանք բավականին լրջորեն կանգ են առել Պատմության առաջին գլուխների կցագրման վրա:

Այսպիսով՝ մայր Ազաթանգեղոսի եւ Հովհան Ոսկեբերանի «Ներբողեան»-ի տվյալների համադրումից պարզ դարձավ, որ Դ. դ. վերջին Սահակ Պարթեւի հունարեն շարադրած վարք-վկայաբանության մեջ երկու առանձին սրբախոսական երկեր, բանավոր ավանդույթից առնվելով, միակցվել են իրար՝ իբրեւ մեկ ընդհանուր վարք՝ Ս. Գրիգոր Պարթեւի հիշատակի տոնը կատարելու համար: Այդ հունարեն վարքը դարձաբանական պատմության ժանրի պահանջով ունեցել է նաեւ համառոտ «Վարդապետություն»: Սրանով կարելի է արձանագրել, որ գտնված է «Ազաթանգեղայ Պատմութեան» գլխավոր աղբյուրը՝ հունարեն վարքը, որովհետեւ վերջինս՝ որպես միջուկ, երեւի ոչ այնքան թարգմանական, որքան վերաշարադրման ուղիով է տեղ գրավել Ազաթանգեղոսի երկում:

Հունարեն վարքի հետքերը մայր Ազաթանգեղոսում դրսևորվել են նաեւ հերոսների անունների մեջ: Այլեւս զարմանալի չպիտի թվա, թե ինչու Տրդատ, Գրիգոր անունների հետ մեկ-մեկ հանդիպում են նրանց հունաձեւությունները՝ Տրդատիոս, Գրիգորիոս: Իսկ Հռիփսիմե եւ Գայանե անունները ծագումով լատինական են. Rufus⁶ (= վառ կարմիր, շեկ) > իգ. Rufina > հայ Ռուփինա, > Հռուփինայ > Հռուփինէ > Հռուփիմե > Հռիփիմէ > Հռիփսիմէ, Gaja (= ուրախ, զվարթ) > Gajana > հայերեն Գայանայ > Գայանէ: Սակայն քանի որ այս հոմոթեական անունները հայերեն փոխանցվել են ոչ միայն բանավոր, այլեւ գրավոր հունարեն վարքի

⁶ Ску И. Х. Дворецкий, Латинско-русский словарь, Москва, 1976:

կազմում, ապա հեշտ է նկատել, որ միայն հունարենով պատմել-գրելու միջոցով է հնարավոր եղել Հռիփսիմիեի անունը նրա վիպական կերպարի թելադրանքով ենթարկել կեղծ ժողովրդական ստուգաբանության՝ բխեցնելով հուն. ριπτω (= նետել, դեն գցել, ձգել, թողնել) բառիմաստից (թեկուզ տրամաբանորեն անվանակազմիչ բառ կարող էր լինել՝ ρυπτω = մաքրել, լվալ, որի հայերեն համարժեքն է Մաքրուհի, Սրբուհի)⁷:

Եթե մենք ապացուցած չլինեինք, որ գլխավոր աղբյուրը եղել է Ս. Գրիգորի հունարեն վարքը, ապա միայն հերոսուհու անվան կեղծ վիպական ստուգաբանությունը հունարենի հենքի վրա՝ բավական է, որ ենթադրվեր հունարեն վարքը⁸: Փաստորեն, հունարեն վարքը եղել է մինչև Դ. դ. վերջերը բանավոր ձևավորված դարձաբանական ավանդապատմի գրավոր մշակման առաջին աստիճանը, իսկ երկրորդը եղել է մայր Ագաթանգեղոսը: Կարելի է անգամ բնագրորեն վեր հանել առաջին գրավոր մշակման առարկայական հետքը՝ մայր Ագաթանգեղոսի եւ «Ներբողեան»-ի հայտնած մի տեղեկության վերլուծմամբ: Բանն այն է, որ բանավոր վարքում Ս. Գրիգորը վիրապից դուրս գալուց հետո պետք է անմիջապես բուժեր Տրդատի խոզակերպությունը, իսկ մայր Ագաթանգեղոսը բուժումը կապում է կույսերի թաղման միջոցով ապաշխարելու հետ: Իսկ ինչ է պատմում միջանկյալ օղակը՝ հունարեն վարքը՝ ըստ Ոսկեբերանի «Ներբողեան»-ի: Պարզվում է, որ Գրիգորը վիրապից դուրս գալուց հետո խնդրում է Աստծուն, որ իր ոտքերը ընկած Տրդատին ու մյուս խոզակերպներին բուժում տա. «Եւ նայեցեալ Տէր յաղաչանս սրբոյն շնորհեաց ամենեցուն առժամայն զբուժումն ի դիւական ախտիցն...» (էջ 34): Ապա վարդապետումից անմիջապես հետո, երբ տեսնում է, որ ընդունել են քարոզը, նորից է դիմում Աստծուն՝ բուժումն ամբողջովին տալու խնդրանքով. «Քանզի բառնայր վաղվաղակի ի ձեռն աղօթից նորա հարուածք պատուհասին յամենեցուն, եւ կնքելով զթագաւորն այրն Աստուծոյ նշանաւ խաչին, թօթափէր նոյնժամայն զգեստ խաւարային, մերկանայր եւ զկերպարանս անասնեղէն, զոր զգեցաւ յաղագս մեղացն դատապարտեալ, եւ զգենոյր զառաջին կերպարանացն զվայելչութիւն,

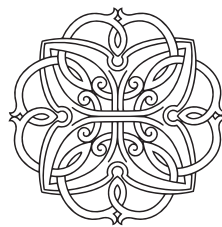
⁷ Տէս Ի. Խ. ДВОРЕЦКИЙ, Древнереческо-русский, Москва, 1958, էջ 1454, 1458:

⁸ Խնդրի լուծման բնասիրական վերջին հաջողված փորձը պատկանում է Ա. Մուշեղյանի գրչին, որը հաստատում է Ա. Գուտշմիդի կարծիքը: Տէս Ա. ՄՈՒՇԵԳՅԱՆ, «Ագաթանգեղոսի Պատմությունը», ստեղծման հանգամանքները, գրության ժամանակը եւ հեղինակի հարցը, ՊՔԶ, 2012, №1 (189), էջ 217: Հմմտ. A. VON GUTSCHMID, Agathangelos, Leipzig, 1877, էջ 355:

նա եւս զարմագոյն եւ հրաշալի» (էջ 36–37): Սա նշանակում է, որ երկու փուլով բուժում է եղել, բայց երկուսն էլ կույսերի թաղումից անկախ. մեկը՝ անմիջապէս հորից դուրս գալիս, մյուսը՝ վարդապետելուց հետո, որին հաջորդելու են հայտնի դրվագները՝ մեհյանների ավերում, ձեռնադրութիւն, մկրտութիւն, նոր տաճարների կառուցում, ճգնութիւն: Պարզ երեւում է, որ Սահակ Պարթեւն առաջին գրավոր մշակման մեջ հող է նախապատրաստել, որ երկրորդ մշակման հեղինակ Մաշտոցը բուժման եւ թաղման դրվագների միջոցով իրար միացնի Գրիգորի վարքը եւ Հռիփսիմյանների վկայաբանութիւնը:

Հունարեն վարքի երբեմնի առարկայական գոյութիւնը փոխում է Ագաթանգեղոսի գիտական խնդիրների էութիւնը եւ լուծման տրամաբանութիւնը: Թե ով է վարքը ներմուծել մայր Ագաթանգեղոսի մեջ, իսկ ներմուծել է թե՛ թարգմանաբար եւ թե՛ խմբագրաբար ընդարձակելով, այնքան կարեւոր չէ, որքան այն, որ արդեն ավելորդ է դառնում բանասիրական այն խնդիրը, թե ով է ումից օգտվել՝ Կորյունը Ագաթանգեղոսից, թե՛ հակառակը⁹: Լուծում է ստանում նաեւ այն խնդիրը, թե առանձին «Վարդապետութիւն» եղել է, թե՛ այն Ագաթանգեղոսի կազմում է ստեղծվել¹⁰, կամ թե Հռիփսիմյանների վկայաբանութիւնն ու Գրիգորի վարքը առանձին են եղել, թե՛ միասին են ստեղծվել եւ այլն, եւ այլն:

Շարունակութիւնը՝ հաջորդիվ

⁹ Տէն Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ, Կորյուն, թե՛ Ագաթանգեղոս. բնագրերի քննութիւն նոր տեսանկյունից, ԼՀԳ, 1996, №2, էջ 49–64:

¹⁰ Հմմտ. Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ, Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը եւ հին վրացերեն «Վասն հաւատոյ» դավանաբանական երկը, ԼՀԳ, 1987, №3 (531), էջ 64–66: Պ. ՄՈՒՐԱՅՅԱՆ, Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրութիւնները, Երեւան, 1982, էջ 73–80: